

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍՎՐԻ ՈՅ

ԳՐԵՑ

ՎՐԴԱԿ Ա. ՎԼՈՅՎՃԵՎԸ

ԳԱՇԽՐԵ

1937

ԽՊ. Յ. ԿԱՐԱՎԵԼ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԿԵՍԱՐԻԱ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՎԱՐ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ԳԱՅԻՐՔԻ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԲԵ ԿԵՍԱՐԻՈՅ

ՏԵՂՄԳՐԱԿԱԾ, ՊԱՏՄԱԿԱԾ ԵՒ ԱԳԳԱԳՐԱԿԱԾ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

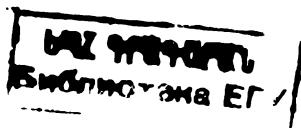
ՎՐԱԿ ՎԼՈՅՎԱՆԵԱՆԵ

Բ. ԲԱՏՈՐ

ԳԱՅԻՐՔ _____
1937 _____

Զիթը եւր-ի պորտայր
Տարայր Շահնշահ (Շահնշահ)
Բյօլոյակը (Պէտք և անգամ)
Ես եւր Գրագորակի է
14 սեպ. 2006, Երևան ՊԵ/Պ
Խռ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 62 2252,
2255 և 2256

198753
SU0061050

Printed in Egypt.
by HAGOP PAPAZIAN Press
Ibrahim Pacha, Haret Faïed, 6
CAIRO (Egypt)

Դ. ՄԱՍ

ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔ

9

ՀԱՍՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

11.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱՎԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայերու Օսմ. տիրապետութեան շըշանին ունեցած կեանքը արդէն ներկայացուած է (տես վերը էջ 630-668) և պարզուած՝ Հայոց և Թուրքերու յարաբերութիւնները, և այն բազմապիսի զրկանքները, կաշկանդումները, սեղմումները, իրաւազգրկումները, որոնք երբեք թոյլ չեին տար Հայերուն ունենալու հանրային, հասարակական, կեանք կամ քաղաքային կամ քաղաքական զործունեութիւն, մը պետութեան կեանքին մէջ, ուր իրենց գերը սոսկ սարուկի վիճակը կամ խօսելի արարածի (բալեալ) գերն էր:

Հետեւարար Հայերը իրժոց պատեանի. Ո՞չ քաշուած ապրելու պարտաւորուած կամ հանրային կեանքին մէջ ուն գեր չունէին կատարելիք ունէին.

Եթէ Հայերէն, ոմանք իրենց դրամական կարողութեան իրենց ընծայած ոյժին և ազգեցութեան շնորհիւ կրցած են հեղինակութիւն ձեւք բերել և խառնուիլ պետական գործերու որու; շափավ, կամ շատ շատ կրցած են կառավարիչ վաշշա մը պաշտօնանկ ընել տալ,

ասիկա ըսել չէ թէ անոնք ունեին ռեկ օրինական ձայն պետական գործերու մէջ, այլ պատահօրէն կը յաջողէին դեր մը կատարել: Իսկ իր եկեղեցիին և անոր շրջաբակին մէջ ամէն Հայ ուներ քիչ շատ ձայն, օրէնքով և սովորութեամբ նուիրագործուած, վասնզի ինչպէս յայտնի է Հայ եկեղեցիի ոդին թոյլատու չէր կաթոլիկ և Օք՛Պոտոքս եկեղեցիներու նման, կղերական մենատիրութեան մը, ուր աշխարհականներ երբէք ձայն չունենան: Հայ կղերը առանձին դասակարգ մը չէր ներկայացներ, կրօնական հաստատութեանց և գործերու մատակարարութեան մենաշնորհովը օժտուած, այլ եկեղեցական և աշխարհական միասին և հաւասար իրաւունքով անդամ էին եկեղեցին և միասին կը հսդային և կը կառավարէին:

Այս հնօրեայ և աւանդական դրութիւնը պահուեցաւ նաև Թուրքտիրապետութեան տակ ուր Հայերը ինչպէս բոլոր ոչ-իսլամ տարրերը, իրենց անախանձելի կացութեան և բազմապիսի զրկանքներուն մէջ գոնէ կը վայելէին միակ առանձնաշնորհ մը՝ կրօնական վարչութեան անկախութիւնը (տես վերը, էջ 652):

Հետեւարար ըստ վաղեմի աւանդութեան աշխարհական և կղերական չդադրեցան գործակցելէ: Եւ որովհետեւ եկեղեցիի և կրօնքի կապուած կարգ մը քաղաքային գործերու ալ ազգովին կարգադրութեան իրաւունքը կը բերէր իր հետ կրօնական վարչութեան առանձնաշնորհը, ուստի ազգին հսկողութեան և խնամքին յանձնուեցան եկեղեցիները, վանքերը և անոնց յարակից մաս նկատուած դպրոցները, ինչպէս նաև այս հաստատութիւններուն սեփական կալուածները: Ուստի Հայ ժողովուրդը ինչպէս այլուր մինչև անցեալ դարուն կէսերը, իրը հասարակական գործ, միայն ունէր իր ազգային հաստատութիւններուն մատակարարութիւնը, որ չունէր արդի բարդ հանգամանքը, վասնզի եկեղեցիներու մատակարարութիւնը ապահովուած էր ժողովուրդին կամաւոր նուէրներով, որ ան կուտար իր քահանային, ժամկոչին, լուսարարին, դպրապետին ու դպիրներուն ամէն անգամ որ անիկա գիմում ընէր իր հոգեւոր պաշտոններուն, պաշտամունքի մը կամ ծիսակատարութեան մը համար, ինչպէս էին երեխաներու մկրտութիւնը, երիտասարդներու նշանառուքին և պատակին օրհնութիւնը, և մեռելներուն յուղարկաւորութիւնը, և վերջապէս մատաղին, սեղանին և տանը օրհնութիւնը: Թաճախ հնչուն նուէրին կը կցուէին նաև պիտոյքի վերաբերեալ նիւթեր ալ: Այսպէս երբ ծնունդին քահանան կ'օրհնէր իր տունը և անոր հացն ու դինին, տանուտէրը իր դրամական նուէրին կը միացընէր մասնաւորապէս պատրաստուած ծնունդի հաց մը, իսկ Զատկի անօրհնենքին՝ ներկուած քանի մը հաւկիթ: Երբ մատաղ ընէր, զուած ոչխարին մորթը, գլուխն ու ոտքերը կը նկատուէին քահանային մատաղօրհնենքի տուրքը, իսկ հարսնիքի, նշանտուքի, և ուխտագնացութենէ դարձի պարագաներուն եկեղեցիին պաշտօնեաները

կը պատուասիրուէին մետաքոէ թաշկինակներով, բեհեղի և առուիի կտորներով և կամ երուաղէմը յիշեցնող ոււէ նիւթերով:

Այս նուէրները կը բաւէին համեմատաբար լաւ ապրեցնելու քահանաները և եկեղեցւոյ միւս երկրորդական պաշտօնեաները, սակաւագէտ պայմաններու մէջ, ուստի քահանաները աւելի իւղոս պատաներու ի խնդիր իրենց պաշտօնը լքելու հետամուտ չեն եղած: Քահանաներու և եկեղեցւոյ այլ պաշտօնեաներու ապրուսի հարցը և անոնց կենսաթոշակ մը յատկացնելու պէտքը երրեք միտքերը չէ զբաղեցուցած և հետեւարար ժողովուրդը այս տեսակէտով միջամբութիւն մը ընելու պէտք չէ տեսած: Միիւնոյն ատեն առիկա պատճառ մը եղած է որ Կեսարիոյ և շրջակայից մէջ ամուր պահուի այն վաղեմի աւանդութիւնը որուն համաձայն քահանաները պէտք էր հաւատարմօրէն մինչեւ իրենց մահը կապուած մնային այն եկեղեցիներուն որոնց վրայ ձեռնադրուած էին: Այսպէս որ նոյնիսկ ամէն զրկումի գինով քահանաները և միւս պաշտօնեաները կապուած էին իրենց պաշտօնին:

Այն թաղերը որոնք բնակչութեան թուով և նիւթական կարողութեամբ ի վիճակի էին ունենալու մէկէ աւելի քահանաներ, կը պահէին և որդեգրած էին ծուխի, այսինքն պարզապէս յահախորդի դրութիւնը: Ամէն ընտանիք ազատ իրաւունք կը վայելէր նշանակելու իր տաներէցը:

Այս մշտակայ և անփոփոխելի եկեղեցական պաշտօնեաներէն առաջինը՝ քահանան՝ կամ աւագերէցը՝ եթէ մէկէ աւելի քահանաներ կային— եկեղեցին ներքին կարգապահութեան պատասխանատուն և հոգողն էր, իսկ լուսարարը՝ ժամկոչները օգնական ունենալով հոգ կը տանէր եկեղեցին բարեզարդութեանն ու մաքրութեանը և դործ չի կար նաև այս մարզին մէջ աշխարհական տարրին համար:

Գալով եկեղեցւոյ ներքին պէտքերուն, անոնք կը հայթայթուէին առանց բացառութեան և մինչեւ վերջը նահապետական սովորութեամբ մը, այսինքն պնակի դրութեամբ: Անով լիուլի կը հոգացուէին ժամուն լուսաւորութեան, կահաւորումին և անօթեղէնի պիտոյքները: Կարեւոր նորոգութիւններու ծախքն ալ կը բաժնուէր քանի մը հարցուածներու մէջ:

Ինչպէս կը տեսնուի, եկեղեցւոյ թէ՛ պաշտօնէից և թէ՛ այլ պէտքերուն ծախքերը կը հայթայթուէին առանց բացառիկ հիգեռու: Կերպով մը եկեղեցիներու մատակարարութիւնը ապահովուած և անոնց նիւթականը հաստատուն հողի վրայ դրուած էր: Հետեւարար երրեք անհամաշխտութիւն մը չէր ներկայացներ զանազան մարմիներու կազմութիւնը և համախմբումը եկեղեցիներու շուրջը, որպէսզի դրամ և միջոց հայթայթէին անոնց մատակարարութեան համար: Միայն բանկալի և պնակի հասոյթները առնելու կամ կալւածներու վարձերը դանձելու և ներքին ծախքերը ընելու համար վստահելի անձ մը, ջոշ-աղա դասակարգէն, կը բաւէր: Այս պատճառով երկար ատեն եկեղեցապանութիւնը կամ այլ անունով միւրէվէլլիութիւնը մենաշնորհը եղած էր ջոջերու, որոնք յահախ քմահանօրէն կը վարուէին: Որչափ ատեն որ կացութիւնն այս էր մատակարարութեան դրութիւնն ալ այսպէս պիտի մնար, սակայն պէտքերը հետըգհետէ բազմացան և ծախքերը աւելցան:

Դպրոցները որոնք նախապէս վանքերու հազուած էին, հետզհետէ եկեղեցիներու վարչութեան կցուեցան, Սակայն ինչպէս բացատրած եմ արդէն (տես էջ 1097) — ժամանակին մտայնութեան համեմատ — այդ դպրոցները մեծ խնամքի և հոգածութեան առարկայ չէին եղած, և դրեթէ համանման պայմաններու մէջ էին եկեղեցիներու հետ, վասնդի անոնց ծախքերն ալ կը հայթայթուէին ամսավճարներով քաղաքին՝ կեսարիոյ, կամաւոր նուէրներով՝ շրջակայ աւաններուն, իսկ հացահատիկներով՝ դիւղերուն մէջ։ Դպրոցն առհասարակ ունէր մէկ ուսուցիչ մը, որ սովորաբար կ'ըլլար կամ լուսարար կամ ուրիշ մը, որ նոյնպէս իր կեանքը կը կապէր իր գործին հետ։ Այնպէս որ դպրոցներու գոյութիւն առնելէն յետոյ ալ, աշխարհականներու գործակցութեան մեծ կարիք մը չի կար ազգային նկատուած դործերը վարելու համար և թէ անկեղծօրէն աշխատող ջոջի մը ազգեցութիւնը բաւական էր պահպանելու համար կարգը եկեղեցիին և դպրոցին գործերուն մէջ։ Ուստի շատ երկար ատեն ջոջերը վարեցին եկեղեցիները և դպրոցները, երկուքին ալ միանդամայն վերհսկողութիւնը ընելով։

Ամէն թաղի, աւանի, և գիւղի մէջ հետեւաբար ամէնէն ազգեցիկ մարդուն վիճակեցաւ եկեղեցին և դպրոցը մատակարարել։ Ժողովուրդը գրեթէ ձայն չունէր։ Անոր ձայնը վճռատու դեր մը միայն կ'ստանար երբ ջոջերը կը մաքառէին իրարու հետ։ ազգեցութեան պայքար կը մզէին և եկեղեցպանի, իշխանի կամ միւթէվէլլիի աթոռ իրարմէ յափշտակել կը փորձէին։ Հին ժամանակներու հասարակական կամ կուսակցական պայքարները կը մզուէին ջոջերուն անձին և միայն եկեղեցիներու և դպրոցներու վարչութեան շուրջը։

Իսկ Առաջնորդաբանի կազմակերպութիւնը, մինչև 1860, Ազգ։ Սահմանադրութեան հաստատութիւնը, գրեթէ կեսարիա չէ ունեցած, վասնզի վիճակին Հոգեւոր պետը, սովորաբար նստած է քաղաքէն հեռու։ Ո. Կարապետի վանքին մէջ, և Վանահայրի հանքամանքով, վանքին հասոյններով, առանց հասարակութենէն կախում ունենալու պարած, և հազիւ թէ իրաւունք կամ պարտք համարած իրեն թեմերու ներքին եկեղեցական գործերուն միջամտել։ Անոնք կերպով մը ազատ մնացած են ջոջերու ազգեցութենէն, ինչպէս քաղաքը և թեմերը ազատ եղած՝ անոնց միջամտութենէն։ Անոնց պաշտօնը սահմանափակուած էր հսկելուն մէջ մատակարարութեան այն վանքին ուր կը նստէին և այն վանքերուն որոնք իրենց հսկողութեան յանձնուած էին, իրենց ձայնը կամ հեղինակութիւնը միայն գերակշռ էր երբ ամսւունալութեան դէպք մը, կամ հասի-չհասի հարց մը և կամ քահանայի մը պատժապարտութեան պարագան կը ներկայանար։

Հետեւաբար առաջնորդներու հեղինակութիւնը գրեթէ ոչինչ էր քաղաքին եկեղեցիներու մատակարարութեան մէջ, որոնք առանձին առանձին իրը անջատ միութիւններ կը կառավարուէին, առանց կեդրունական հեղինակութեան մը, այսինքն Առաջնորդէն ու իր խորհրդականներէն կազմուած մարմինի մը վերհսկողութեան և հակակշռին։ Հետեւաբար երկար ատեն Առաջնորդաբարան չունեցան, և ոչ ալ ուրիշ աեղերու հոգեւոր պետերու չափ հեղինակութիւն կամ ուժ ունեցող Առաջնորդներ՝ որոնք իսկապէս առաջնորդի և ղեկավարի գեր կատարած ըլլան։

Առաջնորդական հեղինակութեան տկարութեան մէկ ուրիշ պատճառն ալ այն էր որ Ս. Կարապետի վանահայրը, թէպէտե կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսական տիտղոսով պնուած, ունէր վիճակ մը որ բաժան բաժան էր ստորաբաժնուած ըլլալով երկար շրջաններ քորեպիսկոպութեանց որոնք նոյնիսկ եկեղեցական վարչութեան տեսակէտով միութիւն մը չունէին, քանի որ օրինակի համար Ս. Դանիէլի վանքը կեսարիոյ աթոռին վերջնապէս էջմիածնայ թեմ դառնալէն 300 տարի յետոյ ալ գեռ կը պահէր իր կապը կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան հետ։

Ժողովուրդը՝ որ երկար ատեն երկու աթոռներուն մէջ նախընտրութիւն մը ընելու վարանած էր, յաճախ իրեն գաղափարէն չեղող առաջնորդի մը հեղինակութիւնը չէ ուզած նանջնալ, և ասիկա պատճառ մը աւելի եղած է սահմանափակելու Առաջնորդներու ազդեցութիւնը։ Հետեւարար անոնք Ս. Կարապետի մէջ, վանահայրական գործերու մէջ սահմանափակուած էին, և չէին խառնուած քաղաքի եկեղեցիներու գործերուն, որոնք իսկապէս Խողուած էին ջոնիրու քմահանոյքին, մինչև 1860, Սահմանադրական կազմակերպութեան ընդուրումը և ժողովներու և խորհուրդներու կազմութիւնը։

Սահմանադրութենէն յետոյ, երբ քուէն կամ ժողովուրդին ձայնը վճռական դեր կատարել սկսաւ, երբ երեւան եկան ժողովներ և խորհուրդներ, և Սահմանադրական բարդ կազմակերպութիւն մը, երբ անպատճանատու վարչութեանց տեղ հաստատուեցան գէթ բարոյական պատասխանատուութեան և համարատուութեան մը պարտականութիւնները, ինչպէս նաև կրթական հաստատութեանց ծախքերու բազմապատկութիւնը, սկսան վէճները և գլխաւորաբար անձերու շուրջ մղուած կուսակցական պայքարները, որոնք երբեմ մեծ համեմտութիւն առին և բոլոր հանրային կեանքը վրդովեցին։

Սահմանադրութիւնը թերեւս կանխահաս մասնաւորապէս կեսարիոյ պէս գաւառներու համար, օգտակար չէ եղած գէթ մատակարարական տեսակէտով։

Նախ քան Սահմանադրութիւն եթէ կղերին ինքնագլուխ և անպատճանատու վարչութեան հետեւանօք Ս. Կարապետի վանքը անդամ մը 100000 դր. և ուրիշ անդամ մը 200000 դր. պարտքի տակ մնացած է (տես էջ 940), 1860էն յետոյ երբ ազգ. հաստատութեանց մատակարարութիւնը անցած է աշխարհական տարրին ձեռքը, այն ատեն ալ ուրիշ աղէտ պատահած է, Բնազզով և խառնուածքով թէ՛ շահասէր և թէ՛ բախտախնդիր կեսարացիք ազգային հաստատութեանց մատակարարութեան մէջ ալ իրենց նկարագրին դրոշմը դրած են և շահասէրութեամբ դրեթէ խոշոր կեաներու ենթարկած բոլոր ազգային հաստատութիւնները։

Վերջին շրջանին կեսարիոյ հայ եկեղեցիները և դպրոցները դրեթէ կալուածական հարստութենէ զրկուած էին, վասնզի շահախնդրաբար կեսարացիք զանոնք ամէնն ալ ծախած էին, և անոնց դրամը յատկացուցած 0սմ. Քոնսոլիտի, խարուելով անոր 12օ/օ տոկոսէն, որ նոյնիսկ պատճառ պէտք էր ըլլար անկէ հեռու մնալու։

Արդէն բազմաթիւ անդամ յիշելու առիթ ունեցայ թէ կեսարական բազմաթիւ ընկերութիւններու դրամագլուխները փնացած էին, 0սմ. Քոնսոլիտի վերածուած ըլլալով։ Նոյնը պատահած է նաև եկեղե-

ցիներուն համար որսնց կալուածները ծախել և 0սմ. Թօնսոլիտի վերածել շահաւէտ կարծած էին չահադէտ կեռարացիք և առով մեծ Պասի ենթարկած իրենց ազգային հաստատութիւնները որսնք բառին Նիւթական իմաստով մախիրի վրայ նստած էին երբ 0սմ. Կառավարութիւնը ունանկացած էր 1877-78ին:

Սակայն ինչպէս բոլոր բախտախնդիրներու և շահու ու վաստակի ետեւէ վազողներուն նկարագիրը եղած է յուսահատութիւն չճանչնալը, կեռարացիք ալ այս ոռոկալի հարուածին առջեւ շփոթած չեն և աննկուն կորովով մը իրենց Ազգ. հաստատութիւնները՝ դրեթէ միենայն ձեւով կրցած են պահել:

Բ.

ԱԶԳ. ՆԵՐՊԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Արդէն տեսնուեցաւ թէ ինչքան պարզ էր Առաջնորդարանի կազմակերպութիւնը մինչեւ անցեալ դարսւն կէսերը, երբ Առաջնորդը՝ իրը վանտհայր Ս. Կարապետի վանքը կը նստէր և պարբերաբար միայն այցելելով քաղաք՝ կը բաւականար:

Եկեղեցիներն ալ կը մատակարարուէին մէկ մէկ ջոջի ձեռքով և ո՛չ մէկ հակակշիռ գոյութիւն ունիէր: Ո՛չ համարատու և ո՛չ ալ համարառու: Առաջնորդի մը մահուան կամ հրաժարման պարագային յաճախ մահիւրով կամ ժողովրդային հանրագրութեամբ կը կատարւէր յաջորդին ընտրութիւնը: Ժողովներ և խորհուրդներ գոյութիւն չունիէն: Նատ շատ մի քանի ազգեցիկ անձեր երբեմն խորհուրդներ կամ թելադրութիւններ կու տային Առաջնորդին որ ենթարկուած յաճախ ուեէ ազգեցիկ անձի անոր հլու կամակատարը կ'ըլլար:

Առաջնորդը որովհետեւ կը նստէր Ս. Կարապետի վանքը և հեռու էր քաղաքէն, ազգային գործերու համար իրը կեդրոնական գէմք կը ներկայանար քաղաքին մէջ Միլլէր պահի (Ազգապետ) տիտղոսով աշխարհական ջոջ մը որ ազգային ինչդիրները կը կառավարէր ձեռնահասորէն և յաճախ հայոց մէջ պատահած վէճերն ալ կը կարգադրէր, օգտաւելով իր կառավարական դրան մէջ ունեցած աթոռէն:

Իրական վարչապետ մըն էր, որ հասարակութեան գործերը կը անօրինէր և ազգը կը ներկայացնէր հանդէպ կառավարութեան: Ազգ. Սահմանադրութեան հաստատութենէն յետոյ Առաջնորդարանի կազմակերպութիւնը օրէնքին ըստ կարելոյն պատշաճնելու ջանքեր եղաւ, թէև պէտք է խոստովանիլ թէ շատ դիւրաւ կարելի չեղաւ այս կազմակերպութիւնը ներմուծել կեռարիա, մանաւնդ այն պատճառով որ 1860-1865 թուականներուն կեռարիոյ մէջ կիրքերը պայքարներով արտասովոր կերպով գրգռուած էին:

Սակայն ժամանակի ընթացքին հետզհետէ Սահմանադրական կարգուարքը ներմուծուեցաւ Ազգ. գործերու մէջ, թէև միշտ պահաւասր:

Առաջնորդարանի գործոց վարիչն էր Քաղ. Ժողովը որ կը բաղկանար 7 անդամներէ, ընտրուած գաւառական երեսփոխանական

Ժողովէն որ ուղղակի քուեարկութեամբ կ'ընտրուէր ժողովուրդէն ըստ Ազգ. Սահմանադրութեան:

Առաջարակ Քաղ. ժողովի անդամները կ'առնուէին ամէնէն աղդեցիկ անձերէն:

Կեսարիյ Գաւառ. Երեսփ. ժողովը կը բաղկանայ Երբեմ 40 անդամներէ, յետոյ իշաւ 35ի, երբիր զիհակներէն մէկ մասը (Նիկոտէ, Գոռ, Էրելի, Ադ Սարայ) Գոնիայի Առաջնորդութեան կցուեցան:

Գաւառ. Երեսփ. ժողովը տեւականապէս գոյութիւն չէ ունեցած և իր նիստերը շատ կանոնաւոր չեն եղած, երբեմն կազմալուծուած ըլլալով: Իսկ Քաղ. ժողովները՝ առաւել կամ նուազ կանոնաւորութեամբ միշտ պահած են իրենց գոյութիւնը:

Տեսաչ խորհուրդներէն — որոնք ըստ Ազգ. Սահմանադրութեան պէտք է 7 հատ ըլլան — միայն երկուքը՝ Տնտեսականը և Ուսումնականը — այն ալ ո՛չ ամէն ատեն — գոյութիւն ունեցած են:

Իսկ քաղաքին Երեք եկեղեցիները, ինչպէս նաև 30 թեմերուն եկեղեցիները, ունեցած են իրենց առանձին առանձին Թաղ. Խորհուրդները: Իսկ քաղաքին Երեք վարժարանները որոնք կը գտնուէին եկեղեցիներու յարակից, ունէին իրենց Հոգաբարձութիւնները, եկեղեցիներու Թաղ. Խորհուրդներէն ընտրուած:

Թեմին զիհակային աւաններէն և դիւղերէն ոմանց մէջ ալ գըղոցները իրենց անջատ Հոգաբարձութիւնները ունեցած են:

Արամեան ազջիկներու վարժարանը, որ միակ իդական սեռի կրթութեան յատկացուած հաստատութիւնն էր, բոլոր քաղաքին և երբեմն ընկերութեան մը ձեռակերտը ըլլալէ յետոյ ազդային դարձած, կը մատակարարուէր Քաղ. ժողովէն ընտրուած Խնամակալութեան մը կոզմէ:

1888էն մինչև 1910, Տրդատ եպ. Պալեան, իր անհատական պատասխանատուութեան տակ հաստատած և վարած ըլլալով Ա. Կարապետի բարձրագոյն վարժարանը այդ հաստատութիւնը չունէր իրեն համար Խնամակալութիւն մը: Միայն 1898ին երբ անոր կից որրանոց մընչալ հաստատուեցաւ, անոր նիւթական մատակարարութեան համար ինչպէս տեսնուեցաւ մարմին մը կազմուեցաւ: Իսկ 1910ին երբ Տրդատ եպ. Պալեան կը թողարկ կեսարիան, իր իսկ պահանջմամբ կազմուեցաւ Ա. Կարապետի Բարձր. Վարժարանին համար Խնամակալութիւն մը որ գպրոցը վարեց 1910-1915:

Ասոնցմէ զատ կար նաև Հոգաբարձութիւն մը Աղքատաց Գանձանակի կամ պարզապէս Աղքատախնամ մարմին մը, որ նոյնպէս ուղղակի Առաջնորդարանէն կախում ունէր, փոխանակ Թաղ. Խորհուրդներէն ընտրուած ըլլալու: Ինչպէս կը տեսնուի Սահմանադրութիւնը տեղական պայմաններուն պատշաճեցուցած գործադրութիւն մը ունեցած է կեսարիոյ մէջ:

Սահմանադրութեան կիրարկմամբ այս մարմիններու կազմութիւնը տեղի կու տար դիւանական գործառնութիւններու և գրադրութիւններու, որոնց համար Առաջնորդարանը պարտաւորուած էր ունենալ իր Դիւանը, Երկու գրադիրներով, որոնք գավազի մը հետ կը կազմէին Առաջնորդարանի պաշտօնէութիւնը:

Առաջնորդին բացակայութեան, վանք կամ թեմական այցելու-

թեան գացած ատեն, Առաջնորդին պարտականութիւնները կը կատարէր քահանայ մը, փոխանորդի հանդամանքով:

Դժբախտաբար այսօր ի վիճակի չենք իրարու յաջորդող Գաւառ. Երեսի. Ժողովներու ինչպէս նաև Քաղ. Ժողովներու, Տեսուչ և Թաղ. Խորհուրդներու և Հոգաբարձութեանց անդամներու ամբողջական շարքը ներկայացնել սակայն 1915ի չարաղետ տարւոյն կազմը կու տանք հոս իրը յիշատակ:

Գաւառական Երես. Ժողովի անդամներ(1)

1. Մ. Կարապետ Ճամնեան, Ա. Ատենապետ, կախուած
2. Մ. Նշան Հայանեան, Բ.   » նահատակուած ի Ղզըլչալար
3. Արտէն Գալմայեան, Գ.   » նահատակուած
4. Դաւիթ Զամպազնեան, Ա. Ատենադպիր, տարադրուած
5. Յակոբ Խարէցեան, († Համա)
6. Համբար Ցէտէեան, Վերապրող
7. Ցովիաննես Քեսիեեան, († Համա)
8. Գրիգոր   » Վերապրող
9. Տոֆ. Ցովի. Արալանեան,   »
10. Մ. Գրիգոր Մէլէմէրնեան,   »
11. Գրիգոր Կերէմէզեան, Երես. Էվէրէկի, նահատակուած
12. Հմայեակ Ուղուրիեան,   » Զօմակիլուի, Վերապրող
13. Միսաք Չոզգարեան, († Հալէպ)
14. Հանի Ցարութիւն Պէօնլկեան, նահատակուած
15. Յակոբ Թիմուրեան,   »
16. Յակոբ Զամուրեան, Երես. Թոմարզայի (†)
17. Բարունակ Դաւիթեան,   » Կէրմիրի, նահատակուած
18. Լահան Յ. Քեահեանեան,   »
19. Կարապետ Զամպազնեան,   »
20. Բարսեղ Քիլիմեան,   »
21. Տոֆ. Խաչիկ Ցէվլէրեան,   »
22. Գէորգ Գալիխաննեան, (մականուանեալ Կիւտիկ աղա) իւլամացած
23. Կարապետ Մարոսեան, նահատակուած
24. Տոֆ. Լեւոն Փանոսեան,   »

Քաղ. Ժողովի անդամներ

1. Արտէն Գալմայեան, նահատակուած
2. Մ. Ցարութիւն Պէօնլկեան,   »
3. Տոֆ. Սարգիս Գալրազնեան, Վերապրող († Եղիպտոս)
4. Երուանդ Լարդերեսեան, նահատակուած

(1) Գատահաբար Գաւառական Երես. Ժողովի հին անդամներէն ծանօթ են ինչի. 1888ին նոյն ժողովին Ատենապետն էր Հ. Մասպիպեան և Ատենադպիրը՝ Աւետիս Թ. Բալրլեան: 1898ին Գաւառականի Դիւանը ունէր սա կազմը.

Տիգրան Ֆրէնկեան՝ Ա. Ատենապետ

Հանի Թաղէկոս Մընթկեան՝ Բ.   »

Երուանդ Երկարեան՝ Ա. Ատենադպիր

Դանիէլ Սարամեան՝ Բ.   »

5. Գրիգոր Կէրեմէզեան, Նահատակուած
 6. Յակոբյան Շիմշիրեան, Վերապրող
 7. Յակոբ Խսպէնջեան († Համա)

Ցնտեսական Խորհուրդի անդամներ

1. Յովհաննէս Քեահեաեան, (†)
 2. Յակոբ Ալահիվետեան, Վերապրող
 3. Վահան Տէր Մկրտչեան »

Ուսումնական Խորհուրդի անդամներ

1. Արամ Մներիկեան (փաստաբան), Վերապրող
 2. Մանուկ Նորհատեան, (այժմ Ամերիկա)
 3. Մ. Յարուբին Ճամնեան,

Խնամակալուրիւն Ս. Կարապետի Թարձր. Վարժարանին

1. Մ. Կարապետ Ճամնեան, Առենապետ, Կախաղանուած
 2. Գրիգոր Քեահեաեան, Վերապրոց
 3. Սարգիս Ասդրեան, Առենագպիր, Վերապրոց

Խնամակալուրիւն Արամեան Աղջիկներու Վարժարանին

1. Համբար Տէտէեան, Առենապետ, Վերապրոց
 2. Յակոբ Ն. Մինաւազեան, Առենագպիր, »
 3. Արքին Պրճիկեան, »
 4. Դաւիթ Զամպազնեան, »
 5. Մ. Յովսէփ Տաղլարեան »

Հոգաբարձուրիւն Աղբատաց Գանձանակի

1. Ցիգրան Ֆրէնկեան, Առենապետ, Վերապրոց
 2. Յակոբ Չարդեան, Նահատակուած
 3. Բարսեղ Մուքքամեան, Կախաղան բարձրացած
 4. Բարսեղ Պրկանեան, Վերապրոց
 5. Մ. Յարուբին Էմմէննեան, »
 6. Համբարձում Մախսնեան, (†)
 7. Մ. Կարապետ Մայիսեան, († Համա)
 8. Գալուս Խրիստյանեան, († Շէրին Միոհին)
 9. Կարապետ Բալամուտեան, († Համա)
 10. Կարապետ Թաշնեան, († Կեսարիա)
 11. Յակոբ Ալահիվետեան Վերապրոց

Թաղ. Խորհուրդ Ս. Աստուածածին Մայր-Եկեղեցւոյ

1. Յակոբ Խսպէնջեան, (†)
 2. Հանի Նեան Հայանեան, Նահատակուած
 3. Հանի Սարգիս Պախրիեարեան, († Բարիզ)
 4. Անդրէաս Թէմէեան, Նահատակուած
 5. Պետրոս Կընքապապեան, Վերապրոց

Հոգաբարձուրիւն Հայկեան Վարժարանի

1. Գալուս Գարլանեան, Նահատակուած
 2. Յակոբյան Շիմշիրեան, Վերապրոց
 3. Մ. Յարուբին Պէօնէկեան, Նահատակուած

Թաղ. Խորհուրդ Ա. Սարգիս եկեղեցւոյ

1. Հանի Սեղրամ Յովսէփիսան, († Դամասկոս)
2. Հանի Սարգիս Հիւմիւլիսան, վերապրող
3. Մ. Մարգար Ազանեան, († Դամասկոս)
4. Մ. Արգիս Մըխնաւագիսան, վերապրող
5. Մ. Սեղրամ Գալրազիսան, Նահատակուած

Հոգաբարագնուրիւն Միացեալ Ռւսումնարամի

1. Օննիկ Մէրտինեան, վերապրող
2. Կարապետ Միւզիկիսան >
3. Բարսեղ Բասդրմանեան, >
4. Հայկ Մնաթիսան, >

Թաղ. Խորհուրդ Ա. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ

1. Մ. Կարապետ Մաքոսեան, Կախաղանուած
2. Մ. Կարապետ Զաղնեան, Նահատակուած
3. Ցիգրան Առաքիլիսան, վերապրող
4. Ցակոր Պողչէլիսան, >
5. Հանի Գրիգոր Ղուրուսեան, Նահատակուած

Հոգաբարագնուրիւն Կիւմօսեան Վարժարամի

1. Մինաս Մինասեան (Վաճառական), Նահատակուած
2. Ցակոր Պոստենեան, >
3. Ցու. Լեւոն Փանոսեան >
4. Ցարուրիւն Ճրնիրեան, վերապրող
5. Կարապետ Արիզմէւսան, >

Խոհ Առաջնորդարանին պաշտօնէութիւնը 1915ին կը բաղկանար հետեւեալներէն.

Արիստակէս Ին. Թիմուրեան, Առաջ. Փախանորդ

Ցակոր Պասմանեան, Դիւանապետ(1), վերապրոց (այժմ Դահիրէ)

Մ. Կարապետ Շիմշիրեան, Դիւանադպիր, († Մա՛սն)

Պետրոս Խորասաննեան, Գավազ, վերապրոց

* * *

Ազգ. Սահմանադրութեամբ օրինադրուած գաւառի մը կազմակերպութիւնը կը լրանար անոր կեդրոնին ներկայացուցիչով, այսինքն գաւառին կեդրոնին Ազգ. Ժողովին մէջ ունեցած երեսփոխանով:

Կեսարիա իրը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան ենթակայ Առաջնորդական վիճակ մը կը վայելէր երեսփոխան ներկայացուցիչ մը ունենալու իրաւունքը Կ. Պոլսոյ Ազգ. Ժողովին մէջ. Այդ իրաւունքը առաջին անգամ արժեցուցած է 1871ին. Մինչև ցարդ իրարու յաջորդող երեսփոխանները եղած են.

1. Մանուկ Մանուկեան, որ պաշտօնավարած է 1871 Մայիս 28—9 Մայիս 1872 (հրժ.):

2. Յովհաննէս Կիւմօսեան, որ միեւնոյն ատեն Հալէպի, Անտիոքի և

(1) Կեսարիոյ Առաջնորդարանին Դիւանապետ եղած են նաև Յառաջիւն նշանեան (1886-88), Աշոտ քէ. Երկաթ (1912):

Այնթապի Միացեալ վիճակներէն երեսփոխան ընտրուած է և իր ընտրութիւնը վաւերացուած (24 նոյեմ. 1872) սակայն ինքը մերժած է երկուքն ալ և հրաժարած (8 Դեկտ. 1872):

3. Արէլ Կիւլպէնիեան, «ըստն ընտրութիւնը 23 Մարտ 1873ին վաւերացուած է սակայն ինքը մերժած՝ պաշտօնը»:

4. Մարէս Այգանեան, իր ընտրութիւնը 17 Յունուար 1875ին հաստատուելէն յետոյ պատշառաբանեալ հրաժարականով մը խնդիր հանձն և իր պաշտօնավարութեան ընթացքին մեռած է 1877ին:

5. Գեորգ Գրլիննեան, «ընտրուած է 1877ին և պաշտօնավարած՝ մինչև 23 Սեպտ. 1882, իր հրաժարումը»:

6. Ցովիաննես Պալրզնեան, «ընտրուած է իրը յաջորդ 1888ին և պաշտօնավարած 16 Դեկտ. 1888էն մինչև 1891, իր վիճակաւ դադարումը»:

7. Ցովիաննես Կիւլմեան, 1891ին կրկին ընտրուած է կեսարիայէն երեսփոխան, նոյն ատեն թերայի թաղէն ալ ընտրուած էր: Նախապատութիւն տուած է իր ծննդավայրին որուն ներկայացուցիչը եղած է Ազգ. Ժողովին մէջ մինչև 1894 անոր նիստերուն դադարումը:

8. Լահան կսանեան, «որ 1908ի Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն անմիջապէս յետոյ երր Ազգ. Ժողովը վերակազմուեցաւ, կեսարիոյ դաւառ. Ժողովէն ընտրուեցաւ կեդրոնի երեսփոխան, և պահեց այդ պաշտօնը մինչև վերջը, վիճակաւ դադարումէն յետոյ վերը նտրութեամբ»:

* * *

Իսկ հիմա, ինչպէս արդէն բացարուած է, կեսարիոյ Հայութեան իլեակները, ունին իրը ստուերը երբեմնի Ազգային բարդ կազմակերպութիւններու, Առաջնորդ. Փախանորդ մը, և իրենց ձեռքը մնացած միակ եկեղեցիին՝ Ս. Գր. Լուսաւորչի համար 7 անդամէ բաղկացեալ թաղ. Խորհուրդ մը, «որ ամենայն ինչ է»:

Գ.

ԿԱՐՈՑԵԱԼՆԵՐՈՒ ՀՈԳԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայ Ժողովուրդը ամենահին ժամանակներէն «կոեալ իր կարօտեալներուն մասին միշտ հոգածու եղած է և անոնց պէտքերը հոգալու համար ամէն ատեն ջանադիր գտնուած: Տակաւին Ե. դարէն սկսեալ Հայաստանի մէջ՝ հետեւողութեամբ կեսարիոյ մեծ Հայրապետին՝ Ս. Բարուեղի, Ներսէս Մեծի Կողմէ շինուած էին Հիւանգանոցներ, Աղքատանոցներ, Այրիանոցներ, Որբանոցներ, Հիւրանոցներ, որոնք քրիստոնէական դաղափարին հետ այնքան հաշտ ու համաձայն էին:

Մասնաւորապէս վերջին դարերուն բոլոր Հայ դաղութներու գլխաւոր մտաստանշութիւններէն մէկը եղած է իրենց եկեղեցիներուն և դպրոցներուն անմիջական կից հիմնել Հիւրանոց անուն շէնքեր, «որոնք ունէին թէ՝ անկելանոցի, թէ՝ հիւանդանոցի և թէ՝ պա-

տահական կարօտ համբորդներու պատոպարանի հանգամանքը։ Այս հազգին տունները մեր քաղաքակրթութեան պատութեան մէջ ունին կարեւոր տեղ մը, որովհետեւ որքան լաւ կազմակերպուած են ազդի մը մարդասիրական հաստատութիւնները այնքան բարձր է իր քաղաքակրթական մակարդակը։ Այդ հայոց տունները որոնք գրեթէ ամէն հեռաւոր գաղութներու մէջ ունեցած ենք, ցոյց կու տան թէ Հայերուն համար անծանօթ զգացում մը չէ եղած օտարութեան մէջ իրարու և մանաւանդ կարօտեալներու օգնելու գործը։

Կեսարացիք Հայուն այս առաքինութենէն անմասն չեն մնացած։ Ծանօթ չէ միայն թէ հին ժամանակները ունեցած են արգեօք Հիւրանոց կամ Անկելանոց։ Այս մասին յիշատակութիւն մը չկայ։ Սակայն գաւառին բազմաթիւ վանքերը կրնայ ենթադրուիլ թէ մասամբ կատարած են Հիւրանոցի գերը, երբեմն պատոպարութիւն ընծայելով անցորդ կարօտեալներու։ Խակ բացառիկ աղէտներու, ինչպէս ոսկերու և երկրաշարժներու—օրոնք այնքան յաճախադէպ էին ժամանակ, միշտ բարեկեցիկ դաօը բացառիկ զոհողութիւններով օդնութեան ձեռք կառկառած է հասարակութեան չքաւոր դասուն։

Նոյնպէս կեսարիոյ մէջ զինուորական տրոց (Պէտէլր Ասէրիյէ) բաշխուումը հասարակութիւնը ինքն ստանձնած էր և անկարողներու և աղքատներու տուրքերը բարեկեցիկներու վրայ բաժնել ոսկորութիւն ըրած։ Խակ հասարակութեան աղքատներուն առօրեայ հոգածութիւնը կը ծանրանար գրեթէ հարսւուններու կամ ջոջերու վրայ, օրոնք յաճախ իրենց գրպանէն և երբեմն եկեղեցիներու սնտուկէն անոնց նպաստներ կ'ընձեռնէին։

Մասնաւորապէս երեք նշանաւոր ոսկերու ատեն, ինչպէս 1820-1821ի, 1845ի (Հիւրէթի 1261ին և այս պատճառով ժողովուրդին բերնին մէջ ալթրմբայիր զրբլըզը անունով ծանօթ) և 1873ի (Հիւրէթի 1291ին և ասոր համար օօզունացիր զրբլըզը կոչուած) և 1886ին (1303 Հիւրէթի) ոսկերուն ատեն կեսարիոյ ջոջերուն ընթացքը ամէն գնահատութեան արժանի եղած է։

Արդէն յիշեցի թէ 1820-1821ին Շյերեաց հարկապահանջուրեան եւ ի սասիկ սովու՛ յորմէ մեռանէին բազում» ինչպէս «զիխաւորէ ազգին մոռացեալ զնեղուրիւնս իւրեանց» միայն Ս. Կարապետի վանքը գրեկելու համար 25.000 դահեկան տուգանք տուած էին կեսարիոյ փաշային (տես վերը, էջ 932)։ Խակ 1845ին պատկերը ալ աւելի հիանալի է։

Ժամանակին միլիէք պաշին կամ իշխանացին է Կարապետ աղա Զարդարեան, ի հիմանէ վերստին կառուցանողը 1835ին կեսարիոյ Մայրեկեղեցին՝ Ս. Աստուածածինը (վերը, էջ 896), որ մեծ աղեցութիւն ձեռք բերած էր մասնաւորապէս 1828ին Եկնիչէրիսւթեան ջնջուելէն յետոյ, այնպէս որ Թուրքերու նախանձը և ատելութիւնը դրդուած։ Սակայն անիկա որ կը վայելէր Յարութիւն Ամիրա Գէղճեանի և Տիւզեաններու բարեկամութիւնը, «քրիստոնազօր» Ամիրային կեսարիոյ Ս. Կարապետի ուխտագնացութեան և Տիւզեան երեք եղբայրներու իրը աքսորական անդ բնակութեան առթիւ անոնց ժանթացած ըլլւալով, հակառակ չարանախանձ ատելութեանը շատերուն, կը մնար իր գիրքին վրայ ամուր և ինչպէս կը տեսնուի ո՛չ թէ միայն իրը եկեղեցաշէն այլ իրը ողորմած, մեծապէս օգտակար կ'ըլլար իր համայնքին։ Իր աղգեցութիւնը մասնաւորապէս դերազանց եղած է երբ

մանաւանդ յաջողած է յաղթել իրեն դէմ լարուած դաւի մը:

Տեղացի թուրք էշրաֆը, կեսարիա դրկուած նոր կառավարիչ մը կը թելադրէ սոսկալի ամբաստանագիր մը յղել Սուլիան Մահմուտ Բ.ի ընդդեմ Զարդարօղլուի:

Միւթիթին՝ որ անձնական բարեկամութեամբ կապուած էր անոր, եղելութիւնը կը հաղորդէ իրեն: Կարապետ Աղա Զարդարեան, հարպիկութիւնը կ'ունենա անմիջապէս ճամրայ ելլելու և իրեն համար դրկուած գիրէն առաջ է. Պոլիս հասնելու և իրեն պաշտպան Դազազ Ամիրային իրողութիւնը հաղորդելու:

Կը պատմուի թէ Գէզ էեան Ամիրա՝ Զարդարեանը Սուլիանին ներկայութեան կը տանի և Ոուլիանը զայն տեսնելով, խօսքը իր մտերիմ Ամիրային ուղղելով կ'ըսէ. «Դազազ՝ ճիշդ իմ կերպարանքիս նմանողութեամբը դուայ այդ մարդը՝ չեմ հաւատար որ դանդատագիրին բովանդակած յանցանքներուն զիշանած ըլլայ՝ լիովին վոտահ եմ թէ այդ բոլորը նախանձի և ատելութեան հետեւանք ամբաստանութիւններ են» և ապա խօսքը Զարդարեանի ուղղելով կ'ըսէ «Հիմա քու ձեռքդ պիտի յանձնեմ նեսարիոյ Դայմագամին պաշտօնանկութեան հրովարտակը զոր անձամբ պիտի յանձնես իրեն: Ասկէ յետոյ կեսարիոյ անպաշտօն Գայմագամը դուն ես, ինչ բանի որ պէտք ունենաս անմիջապէս իմացուր Գազազ Ամիրային»:

Կարապետ Աղա Զարդարեան այսպէս յաղթական կը դառնայ կեսարիա և դաւագիր Դայմագամը պաշտօնանկ կ'ընէ և մեծ աղղեցութիւն ձեռք կը բերէ և ամրող Սուլիան Մահմուտի տիրապետութեան շրջանին, չորրհիւ իր ազգեցութեան, Հայերը բաւական ազատ շունչ կ'առնեն: Կարապետ Աղա Զարդարեան, որ այսքան մեծ աղղեցութիւն ունէր, կրնար շահագործել իր այս դիրքը — ինչպէս երբեմն ըրած են ոմանք — ակայն չէ ըրած այդ բանը, այլ ընդհակառակը մասնաւորապէս 1845ի սովին՝ որ ժողովուրդին բերնին մէջ Ալիմը պիտին զրբթողը բացատրութեամբ պատմական դարձած է, բազմաթիւ Հայ և նոյնիսկ իսլամ Կարօտեալներու՝ իր ընծեռնած օգնութեամբը յարգանք և պատկառանք ներշնչած է բոլոր կեսարիոյ ազգարնակչութեան: Մասնաւորապէս կը յիշատակուի իր վեհանձն մէկ արարքը որ իր ժամանակին համար մեծութիւն մը կ'ընթագրէ: Անիկա նպաստը և օգնութիւնը այդ տագնապին ատեն տուած է ո՛չ իբր ողորմութիւն այլ իրը վարձք, գործ հայթայթելով կարօտեալներուն:

Հայոց Գերեզմանատան բլուրին ետեւը և Զորզորդի գիմացը, մէկ մասը տափարակ դաշտ և մէկ մասը զառիվեր բլուր ձեհրիլիի, մօտաւորապէս 400000 քառակուսի մէթր տարածութեամբ հողը, որ մինչեւ վերջը Զարդար օղլուենին պատրաստել տալ շուշկէս մէթր բարձրութեամբ և 1 և մէկ քառորդ մէթր լայնութեամբ շինուած սկ և կարծր քարէ առանց շաղախի պարիսպով մը որ մինչեւ զերջը կանգան մնացած էր: Անիկա ո՛չ միայն աշխատողները կը կերակրէր այլ անոնց օրավարձք կը վճարէր, պարզապէս ժողովուրդին օգնելու համար: Այս վեհանձն արարքը իրեն բարի համրաւ մը շահեցուցած է, և զինքն փրկած թերեւս կործանումէ և թրքական կողոպուտէ:

Այսպէս, կը պատմուի թէ Հասան անուն քաջ և կտրին թուրք մը, սովին սաստկութենէն նեղուած իր մէկ հատիկ պղինձ կաթսան ուսը

կը զարնէ շուկայ տանիլ ծախելու համար, «րպէսզի փոխարժէքովը ալիւր դնէ: Սէթէն էօնիւ՝ կոչուած ալիւրի հրապարակին նվրայ, պատահմամբ կը հանդիպի Զարդար-Օղլուին որ կը հարցնէ թէ «ինչու կաթուան կռնակը առած կ'երթայ»: Հասան աղա կը բացատրէ իր կացութիւնը: Զարդար Օղլու անմիջապէս կը հրամայէ. «գնա՛ այդ կաթուան տունդ տար, և քովս եկուր հետդ բերելով պարկ մը էշով միասին»:

Հասան աղա կատարելով Զարդար Օղլուի հրամանը տէր կ'ըլլայ պարկ մը ալիւրի և քիչ մըն ալ դրամի և տուն կը դառնայ ուրախ զուարթ: Բայց կը խորի թէ իրեն պէս քանի՛ քանի՛ Հասաններ կը տառապին ովլալլուկ՝ անօթութեան ճիրաններուն մէջ, որոնց օգնութեան հասնիլ պէտք է, ուստի կ'որոշէ պայքար բանալ Զարդար Օղլուի պէս հարուստ բայց ոչ անոր պէս ողորմած ընչատէրներուն դէմ: Հետեւարար Զարդար Օղլուէն ոտացած դրամով և ալիւրով խնճոյք մը կը սարքէ և իր տունը կը հրաւիրէ իր վոտահութեան արժանացած և իր ծրագիրին ձեռնտու համարած խումբ մը երիտասարդներ, և անոնց մանրամասնօրէն կը պատմէ Զարդար Օղլուի և իր միջն կատարուած անցուգարձը և իր նպատակը: Հոն ամէնքն կ'ուխտեն սուրի վրայէ անցնելով (զրլին արլիամ) հետեւեալ օրն իսկ պատժել սովորանները (շահագէտները) դրաւելով անոնց շտեմարանները, և ամբողջ քաղաքին բնակչութեան առատ և աժան հաց հայթայթել: Արդարե իրենց ուխտին համաձայն Հասան աղայի հրամանին տակ հետեւեալ օրը փողոց կ'իշխան արտասովը աղմուկով մը և օժանդակութիւն գանելով սովատանջ ժողովուրդէն, որ իրենց կը միանայ, մէկ օրուան մէջ կը դրաւեն սովամարներու բոլոր շտեմարանները, բնականարար ընդդիմացողները ծեծելով, խոշտանգելով, և նոյնիսկ վիրաւորելով:

Հասան աղա կը դառնայ կացութեան տէր և իբր տիկտադոր կը հրամայէ բոլոր փռապաններուն գործադրել իր որոշումները, որոնց հետեւանքով ժողովուրդը կուշտ ու կուռ կը վայելէ առատ, աժան և ընտիր հաց:

Հասան աղայի այս բացառիկ իշխանութեան շրջանը, —որ հինները կը հոչէին «Հասան Աղա Տէվրի» — կը տեւէ մինչեւ շտեմարաններու դատարկացումը:

Այս արհաւիրքի իշխանութեան օրերուն Հասան աղային ընկերներէն մին կը յիշեցնէ նաև Զարդար Օղլուի շտեմարանը, սակայն Հասան աղա իր բոլոր ուժով և ազդեցութեամբ կ'ընդդիմանայ ըսելով թէ «Զարդար Օղլուն սովամար չէ, անիկա չարաշահութիւն չի սիրեր երբեք, ինքը յօժարակամ կը խնամէ իր ազգակից աղքատները, երանի թէ մէր Թուրք աղաներն ալ անոր կէսին կամ քառորդին չափ խղճմտութիւն ունենային, ահա ապացոյցը իր այդիին շուրջը շինել տուած պարիսպը որ ստիպողական պէտք մը չէր. ան գիտէր թէ հոն աշխատող գործաւորները ցամաք հացի փոխարէն սիրով պատրաստ էին աշխատելու բայց ինքն չի զիշանիր այդպիսի ստորին շահագործութեան, և զանոնք լիառատ կերակրելէ վերջ դրամով ալ կը վարձատրէ, որպէսզի անոնց ընտանիքներն ալ ապրին: Տեսնուած է մեր մէջ այդպիսի վեհանձն թուրք աղա մը. մերինները միայն կեղեքել գիտեն ինդինակչութիւնը»:

Ասիկա ցոյց կու տայ թէ Հայ մեծատռնները կը հոգային ազդին աղքատները՝ նոյնիսկ շատ ազնուական կերպով մը:

1873ի սաստիկ ձմեռուան և նշանաւոր սովի տարին ալ Կեսարացի աղքատները չեն մնացած անօդնական: Կիւլպէնկեան ընտանիքը շրջականներէն առատ արմտիք հայթայթած և ուղտերու վրայ բեռցուցած, դրկած է Կեսարիա (տես Տրդատ եղ. Պալեան, 1873ի ձմեռը ի Կեսարիա, 208 ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, թ. 4, էջ 36):

Աղքատներու հոգածութեան գործը որ իրը ազգային պարտականութիւն մեր վարչական մարմիններու պաշտօններէն մէկը եղած է հասարակական կեանքի մէջ հետեւաբար կարեւոր տեղ մը գրաւած է: Ազդ. Ներքին վարչութեան օրէնքը՝ Սահմանադրութիւնը այս հիման վրայ, Թաղ. Խորհուրդներու պաշտօնին մաս համարած է նաև «աղքատաց խնամակալութիւնը» (յօդ. 52), որ կարելի եղածին չափ կատարած են միշտ այդ մարմինները նպաստներ յատկացնելով իրենց թաղին աղքատներուն: Եթոյ սովորութիւն եղաւ կ. Պոլսոյ մէջ կազմել Աղքատախնամ ընկերութիւններ, որոնք, ինչպէս դպրոցի Հոգաբարձութիւնները ստանձնած էին Թաղ. Խորհուրդներու պարտականութիւններուն մէկ մասը այսինքն «Թպրատան Հոգաբարձութիւնը», առոնք ալ իրենց վրայ առին «Աղքատաց Խնամակալութիւնը»: Այս նմոյշին վրայ 1879ին Կեսարիոյ մէջ կազմուեցաւ «Աղքատաց Հոգաբարձութիւն» մը, որպէսզի հոգայ քաղաքին աղքատները և մուրացիկ դատակարգը վերցնէ և անդորքներուն գործ հայթայթէ:

Հոգաբարձութիւնը կը յաջողի բանալ գործատուն մը (իւ մահալի) կամ իսլահանէ մը, և կը ճրագրէ հաստատել նաև Հիւանդանոց մը, ինչպէս կը հասկցուի վաւերագիրէ մը (տես պատկերը, էջ 1253): Սակայն հաստատուած աշխատանոցը կ'երեւի թէ երկար կեանք չէ ունեցած և շիւանդանոցը կարելի չէ եղած բանալ, բայց Կեսարացիք այս Աղքատաց Հոգաբարձութիւնը կրցած են շատ գործնական և հաստատուն վիճակի մը մէջ գնել:

Տեսանք արդէն (էջ 1252) թէ Խանսկին Ուսումնասիրացի անդամները, իրենց Գանձապետին՝ Ցովհաննէս Պալըքճեանի քով մնացած գումարները 1884ին կը փափաքին փոխանցել Աղքատաց Հոգաբարձութեան սովակ'ուղեն գլխաւոր սատարը և նեցուկն ըլլալ այս Աղքատախնամ կազմակերպութեան, որ իսկապէս պատիկ նախախնամութիւն մը եղած էր Կեսարիոյ Հայոց համար: Այս մարմինը տեղացի հարուստներուն գիմելով բաւական հիմնադրամ մը կը գոյացնէ և 1885ին Զամբէրիթէնեաններէն կը գնէ Կեսարաիոյ Կէօմրուք խանը, որ յետոյ սովորութիւն եղած էր Կոչել Գանձանակ խան (տես էջ 688-690):

1886ին այս մարմինը իր անունը փոխեց և ստացաւ «Հոգաբարձութիւն Աղքատաց Գանձանակի Հայոց Կեսարիոյ» անունը: Կը բաղկանար 11 անդամներէ, և բացի Ասենապետէն՝ միւս 10 անդամները կը փախւէին երկու տարին անդամ մը (Տրդատ Վրդ. Պալեան, ԽԱՂԻԿ, 1891, թ. 41): Այս մարմինին անունովը շարաժը անդամ մը շուկան կը պտացուէր գանձանակ մը ուր ամէն մարդ իր կամաւոր լուման կը ձգէր: Եկեղեցինները նաև իրենց հասոյթներէն մաս մը կը յատկացնէին: Հասոյթին մաս կը կազմէին նաև կալուածոց տարեկան վարձքերը, ժողովրդեան կամաւոր նուիրատուութիւնները և մասնաւորներու կտակները:

نیز اسکن کیا جائے گا۔

1891ին այս հոգաբարձութիւնը ամէն շաբաթ կը հոգար քաղաքին 120 տուն Հայ աղքատներու պիտոյքն և ձմեռուան եղանակին նաև կու տար հագուստ, վառելիք և այլն։ Կը նպաստէր նաև, որչափ որ կարելի է և հարկ, դրսէն եկած անխնամ աղքատներու՝ եթէ Առաջնորդարանէն յանձնարարուած ըլլային (Ծաղիկ, Նոյն), նոյն թուականին Հոգաբարձութեան տարեկան ժամքն էր 30000 դրւ։

1905ին Աղքատաց Հոգաբարձութիւնը ունէր իր դրամագլուխ մեծ իսան մը (Գանձանակ իսան) և 12 կտոր ուրիշ կալուածներ, 1600 սուկի արժողութեամբ (Բիւզանդիոն, 1905, Մարտ 27, թ. 2585)։

1904ին այս մարմինը ունեցած էր 70215 դրւ. ընդհանուր հասոյթ սրուն 39755 դրւ. տեղական դանձանակներէ, միթագինէ, մատաղագինէ և կալուածական վարձքերէ գոյացած էր, 10060 դրւ. այլուր գտնուող կեսարացի բարեսէրներէ և 20400 դրւ. Տիկ. Սրբուհի Աէլլիեանի նուիրատուութենէն, իսկ ընդհանուր ժամքն էր 36895 դրւ. որմէ 24000 դրւ. տրուած էր տեղական աղքատներու, 4400 դրւ. դուրսէն եկած աղքատներու, 1851 դրւ. քաղաքին աղքատ աշակերտներու դասագիրքի և գրենականի, 1385 դրւ. կալուածական տուրքի, և 5975 դրւ. նորոգութեան, գրագիրի, պահապանի (Բիւզանդիոն, թ. 2585)։ Ետեւարար 33320 դրւ. յաւելեալ հասոյթ ունեցած է, որով երկու հասութաբեր կալուածներ եւս գնուած են (նոյն)։

Աղքատաց Հոգաբարձութիւնը իր հաշիւները ամէն տարի մանրամասնարար կը հաղորդէր ժողովրդեան, թէ՛ երեք եկեղեցիներու մէջ կարգացնելով և թէ՛ եկեղեցիներու շըշափակին մէջ կախելով զայն ի տես ժողովրդեան (նոյն)։

Որպէսկ կեսարիոյ մէջ ոսկորութիւն է որ ամէն տուն իր տան պաշարը կ'ամբարէ աշնան եղանակին, Գանձանակն ալ որ բարոյական անձնաւորութիւն մը եղած էր, կեսարիոյ ո՛չ թէ միայն Հայոց այլ նաև Թուրքերու մէջ, ինքն ալ աշնան կը մթերէր իր շտեմարաններուն մէջ աղքատներու համար պէտք եղած ածուխը, գետնախընծորը, ալիւրը, ձաւարը և բրինձը որոնք յետոյ կը բաժնէր աղքատներուն։ Նոյնպէս, ինչպէս կ. Պոլսոյ Աղքատախնամները, հիւանդութեան պարագային, թժէկ և գեղ կը հասցնէր։ Գէտք է յիշել յարդանօք հիմնագիրը այս շատ կարեւոր հիմնարկութեան որ է Հաճի Մինաս(1) Ուղունպօղոսեան (1813-1898†), պատկառելի ծերունին, որ երբեմն այնքան աշխատած էր դպրոցներու պիտունէն հաւասարակութեան վրայ դրուած ըլլայ։ Անիկա հակառակ հանգստանալու համար իր գործը զաւակներուն ձգած ըլլալուն, ստանձնած էր այս Հոգաբարձութեան Ատենապետի յոդնեցուցիչ պարտականութիւնը, և իր ձեռքին տակ ունենալով ջնջին ամսականով իրեն պէտ ժրաշան և ուղղամիտ Գանձանակի Զավուօք, ներքինի Հաճի կարապետ աղան, իր

(1) Մանուէլ Պարչեման Ամերիկայէն յիշեալին աղջիկէն կամ թռուհիէն Տիկին Տիգրանուհի Քէլէկեանէ քաղած տեղեկութիւններուն մէջ այս անձը կը ներկայացնէ Միուաք անունով։ Գետրոս Մարթաեան իր յիշողութիւններուն մէջ Մինաս անունով կը յիշէ։

Հոգաբարձու ընկերներուն հետ մինչեւ իր մտեր ամենայն անաշառութեամբ և խղճմտութեամբ վարեց այս նուիրական դործը, որուն համար մասնաւոր գուրգուրանք մը ունէր:

Ամէն շաբաթ նպաստընկալ ընտանիքներու կը բաշխուէին նիւթեղէններ Ս. Աստուածածին ե-

կեղեցիին ետեւը գտնուած շտե-

մարաններէն Զավուշին ձեռքով

ըստ հսկողութեամբ Հանի Մինաս

աղային և հոգաբարձութեան ան-

դաններուն:

Վերջինը այս մամոյն Ատե-

նապետներուն եղաւ Տիգրան

Ֆրէնկեան, ինչպէս տեսնուեցաւ

(էջ 1303):

Կեսարացիք ժրաշան աշխա-

տութեամբ Աղքատաց խնամա-

կալութեան դործին տուած էին

այնպիսի վիճակ մը որ իսկա-

պէս պատուարեր էր: Հոգաբար-

ձութիւնը ունէր շատ հաստա-

տուն հասութաբեր կալուածներ

որոնց եկամոււառվ կուշտ ու կուռ

կ'սփոփուէին աղքատները (Պար-

իանդակ, 15 նոյ. 1904, թ. 1751)

սովորական տարիներու մէջ:

Միայն բացառիկ պատահարներու

ատենն էր որ բացառիկ միջոց-

ներու դիմելու պէտքը կը ներ-

կայանար:

Վերջին տարիներուն միայն 1908էն յետոյ մի քանի տարիներ

սղութիւն պատահած՝ ինչպէս նաև 1909ին Ատանայի ջարդին և անոր

յաջորդող յուզումներուն և կեսարիոյ Հայոց սպառնացող վտանդին

հետեւանօք կարօտութիւնները շատցած ըլլալով, Աղքատախնամը

ամէն ջանք ըրած էր այս բացառիկ պարագային լիուլի հոգալ կա-

րօտեալները և այս պատճառով 1910 Դեկտեմբերին 750 ոսկի պարտքի

մը տակ ինկած էր, զոր բառնալու համար կը մտածուէր վիճակահա-

նութիւն մը կազմակերպել, սակայն յաջորդող ա՛լ աւելի ձախող

դէպքերը իրականացնելու թոյլ չտուին:

Միայն այդ տարին 150 ոսկի բացառիկ հասոյթ մը կ'ապահովուի,

ապուխտի համար շինուած պաճարին կաշին Գանձանակին համար

ժողովուրդէն ժողվուելով:

Գանձանակին, բոլոր կեսարիոյ ամենազգի բնակչութեան մէջ գը-

թութեան գեղեցիկ գործ մը անձնաւորող բարոյական այս անունին

հմայքը այնքան մեծ էր որ ո՛չ միայն Հայերը այլ նաև Թուրքերը

սիրով տուին իրենց շինած անասուններուն մորթերը, առով արտա-

յայտելով իրենց համակրութիւնը այս կազմակերպութեան, որուն

նկատմամբ որքան հիացում նոյնքան ալ նախանձ կը տածէին Թուր-

քերը, տեսնելով որ քրիստոնեայ Հայերը յաջողած էին մուրացկա-

Ն Ա Զ Ա Ր Է Թ Օ Տ Ա Պ Ա Շ Ե Ա Ն

Կիսարիոյ Աղքատախնամի

Հիմնադիրներն

Մեռած ՚ի Գահիրէ

1902 ՀՈՒՅ. 5. ԿԵՍԱՐԻՈՅ Ա. ԳԱՎԱՆԱՄԱՏ ՀՊԴԱԾՄՉԹԵԱՆ, ԿԱԶՄ ԵՒ ԴՊԱՑՀՆԱԼ ՀԵԲՐ.
 1. Մ. Նասի Թուրզունեան (Աթենապետ), 2. Պարզիս Քէշիչեան (Աթենարդիր), 3. Մ. Աւեհիս Գումանանեան, 4. Դուկայ
 Ֆարենիս, 5. Մ. Պետիս Փամպուլնեան, 6. Դազարէ Դալպանինեան, 7. Բարսեղ Կեմինեան, 10. Մ. Պարզիս
 Մէրժինեան (Քառուդար), 11. Գրիգոր Իմմուօփէնեան (Ալիւրաքի):

Նութեան վերջ տալ, մինչ իրենք տիրող ազգը ըլլաւով չունեին նման հիմնարկութիւն մը և հակառակ պետութիւնը իրենցը ըլլալուն Թուրք մուրացիկներ հարկադրուած էին ձեռք պարզելու անարդ կեավուրին և անոր ողբերմութիւնն ալ խնդրելու:

Որչափ արժանի է գովեստի այս կանոնաւոր հոգածութիւնը հասարակութեան աղքատներուն մասին, նոյնքան գնահատութեան արժանի է նաև կեսարացի Հայոց բարոյական նկարագրին բարձրութիւնը, և Աղքատաց Հոգաբարձութեան պէս հարուստ կազմա-

ՅԻԳՐԱՆ ՖՐԵԴԻԿԻ Ա. Ա.

(1846 — 1927 Փետ. 3†)

Հիմնադիր եւ վեցին Ատենապետ Աղքատախնամին: Անդամ Մէնիխսի Խօսրէի եւ դատարաններու: Անդամ եւ Խանից Ատենապետ Գաւառ. եւ Քաղ. ժողովներու:

ՀԱՅԻ ՍԱԼՐԴԻԾ ՄԷՒՏՏԻՆԵԱՆ,

Բազմաւուսայ Քարտուղար
Խեսարիոյ Աղքատախնամին

Կերպութիւն մը չարաշահութեան առարկայ չընելը, ինչ որ գրեթէ անօրինակ երեւոյթ մըն է, պատուարեր կեսարացւոց համար, որոնք ցամաք հացով ապրիլ նախամեծար համարած են քար թէ ազգին վրայ բեռ ըլլալ: Ամօն և անպատութիւն կը նկատուէր նպաստընկալ ըլլալր: «Գոնձնական ալրեօ իմիւս» բացատրութիւնը մուր մըն էր: Ողջ ու առողջ մարդու մը համար ասիկա նախատինք մը կը նկատուէր, վասնզի գանձանակին նպաստը ընդունուած էր թէ միայն յատուկ էր հաշմանդամներու, անկար ծերերու, կոյրերու և աշխատելու աներնդունակներու, կամ նուրիգազործուած բացատրութեամբ միայն անոնց որոնք գործել ոչ կարեն և մուրալ ամաշենք:

Այդ պատճառով, առանց վերջին ծայր թշուառութեան ենթարկուելու ոչ մէկ կեսարացի կը զիշանէր Գանձանակին զիմելու, որովհետեւ այս նուաստութիւնը ապագային նոյնիսկ իր զաւակներուն վրայ յոռի անդրադարձութիւն կ'ունենար: Ուստի ամէն պատուախնդիր մարդ, նոյնիսկ այրի կիներ կ'զգուշանային նպաստ ստանալէ ազգն, բացի հարկեցուցիչ պարագայէ, առածի կարգ անցած բացատրութեամբ մը ըսելով: Ամիլիք էմէյի էվլաւարը մրզըն զուրուաղինանասիպ օլմասըն:

ԿՈՒՍԱԿՑԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՆԵՐ

Հակառակ անոր որ շատ սահմանափակ էր հեղինակութիւնը՝ որ հասարակութեան վրայ ունեին հիշխանցները որոնց ոյժը կամ աւելի ճիշդ աղայութիւնը ժամուն բանկալին կամ Առաջնորդարանին որակին մէջ ժամկոչին հրաման մը արձակելուն կամ լուսարարին սաստ մը տալուն մէջ էր, այս իշխանութիւնը հեռու չեր պայքարներէ և վէճերէ և իրարու ձեռքէ կը յափշտակուէր:

Թէև պատմութիւնը և յիշատակագիրներ մեզի ոչինչ կ'աւանդեն սակայն անվարան կարելի է ըսել թէ կեսարիոյ մէջ իրարու դրացի և այնքան իրարու մօտ երկու եկեղեցիներու գոյութիւնը նշան մըն է թէ ամենահին ժամանակներու մէջ իսկ գոյութիւն ունեցած է մըրցութիւն կամ պայքար, ամրոց ունենալով այդ երկու եկեղեցիները որոնցմէ մին ապահովարար ճկրաշէն մըն էր (տես Կարապետ Գարիկեան, Ամենուն Տարեցոյց, 1922, էջ 322), այսինքն հակառակութեամբ կառուցուած, Անոնք մինչև վերջը մնացին երկու կուսակցութիւններու և պայքարող մասերու կեդրոնավայրերը, որոնց մէջ շատ հաւանորին, տեղաւորուած եկեղեցիներու հիշխանցները, — առնուած բնական է քաղաքին շայ բնակութեան ջաջերէն—միշտ իրարու մրցակից ու հակառակորդ եղած են և միշտ իրարու հետ մաքառած: Երբ ջոջ մը նորոգած է այդ եկեղեցիներէն մին, անմիջապէս միւսն ալ նորոգող ջոջ մը երեւան եղած է, ինչպէս արդէն յիշեցի (էջ 897-898):

Եկեղեցիները հետեւարար եղած են բոյները կուսակցական պայքարներու կամ օճախները՝ կոփիներու, որոնց զեկավարները եղած են Մենծ-Աղաները որոնք յամառօրէն իրարու գէմ մաքառած են, իրենց հեղինակութիւնը և զօրութիւնը ցոյց տալով մասնաւորապէս օրուան Առաջնորդին վրայ, որքան ատեն որ միայն Առաջնորդն էր ազգին պաշտօնեան, իսկ Խանզիմարէն յետոյ նաև ուրիշ պաշտօնեաններու և ուսուցիչներու վրայ: Ասոնք յաճախ զոհ եղած են առ ու ան ջաջին քմահաճոյքին կամ քինախնդրութեան, վասնզի անոնք Հայերու յատուկ մտայնութեամբ մը, զօրաւորին առջև քծնած ատեն տկարին վրայ իրենց ուժը ցոյց կուտային: Այս կոփիները որ այդ ջոջերը կը մղէին կոչուած են ժողովուրդին կողմէ «մեծաւոր խավիսար» (մեծաւորներու կոփի):

Ասոնց ամէնէն նշանաւորը և երկարատեւը եղած է Ֆրէնկ-օզլուններու և Մանիկ-օզլուններու պայքարը որուն ժագման պատճառը՝ այնքան աննշան, իր հետեւանքներով պարզապէս զարհուրելի եղած է վասնզի կեսարիոյ հայութիւնը կատարելապէս երկուքի բաժնած է: Ֆրէնկեաններու՝ որոնց դլիւաւոր և կեդրոնական գէմքն էր 1860էն յետոյ Հաճի Կարապետ Ֆրէնկեան — մեռած 1899ին 90 տարեկան հասակին մէջ (Բիլզանդիոն, թ. 775) — չուրջը խմբուած էին Մօստիչեան, Թէքէեան, Ալպօյաճեան, ծանօթ ընտանիքներու անդամները և անոնց արրանեակները: Իսկ Մանուկեաններու — որոնց ամէնէն ուշադրաւ անձնաւորութիւնն էր Մանուկ Մանուկեան, նախաձեռնարկ ու յանդուգն վաճառականը — չուրջը հաւաքուած էին Արգըեան, Քէլէկեան, Կիւմշեան, Զամքէրթէնեան, Գէյլէրեան և Կիւլպէնկեան անուն